

DOKUMENTY SPORZĄDZANE PRZEZ BANKIERÓW RZYMSKICH (ARGENTARIII) JAKO DOWÓD ZAWARCIA OPERACJI BANKIERSKICH

PIOTR NICZYPORUK¹

1. Wprowadzenie

W starożytnym Rzymie wobec osób zajmujących się działalnością bankierską stosowano różnorodną terminologię: *trapezitae*,² *argentarii*,³ czy *mensarii*⁴ *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii*.⁵

- 1 Profesor doktor habilitowany, kierownik Katedry Nauk Historyczno-Prawnych i Komparatyki Prawniczej, Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.
- 2 Zob. M. Voigt, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, Leipzig 1887, s. 3; L. Mitteis, *Trapezitika*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung” (dalej jako ZSS) 1899, t. 19, s. 198 i n.; R. Beigel, *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Wiesbaden 1904 (przedruk 1968), s. 207; R. Bogaert, *Les origines antiquites de la banques des dépôt: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden 1966, s. 142 i n.; *idem*, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968, s. 40 i n.; a z nowszej literatury por. L. Nadjo, *L'argent et les affaires à Rome des origines au IIe siècle avant J.-C. Étude d'un vocabulaire technique*, Paris 1989, s. 211; W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s. 28 i n.; W.M. Kraviec, O.O. Kraviec, *Zachodnoeuropejskij biznes: Stanowlenija i uczasnist*, Kijiw 2003, s. 57 i n.; J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, t. J. Lloyd, Cambridge 2004, s. 30 i n.; M. Sajko, *Argentarii, mensarii, nummularii... (bankiri antycznowo Rummy i ichni osnovni operacii)*, Czerniwcy 2008, s. 47; M. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej*, (w:) *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 12.
- 3 L. Schmitz, *Argentarii*, (w:) *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, red. J. Murray, London 1875, s. 130; J. Oehler, *Argentarii* (cz. 1), (w:) *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 2, red. A. Pauly, G. Wissowa, dalej jako RE, Stuttgart 1895, s. 706–710; P. Habel, *Argentarii* (cz. 2), (w:) RE, *op. cit.*, t. 2, Stuttgart 1895, s. 710–711; M. Talamanca, *Argentarii*, „Novissimo Digesto Italiano” 1957, t. 2, z. 1, s. 940 i n.; M.A. Peñalver Rodriguez, *La banca en Roma*, (w:) *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, t. III, red. J. Roset Esteve, Madrid 1988, s. 1534 i n.; A. Petrucci, *Mensam exercere. Studi sull'impresa fi nanzaria romana (II sec. a. C. – metà del III sec. d.C.)*, Napoli 1991, s. 6 i n.; *idem*, *Profi li giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino 2002, s.15 i n.; *idem*, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)*, „Studi Senesi” 2005, t. 15, s. 71–85; *idem*, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007, s. 155 i n.; *idem*, *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione*, (w:) P. Cerami, A. Di Porto, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 100; S. Balbini De Caro, *La banca a Roma*, Roma 1989, s. 55 i n.; A. Földi, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, (w:) *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. I, Warszawa 2000, s. 207 i n. J. Andreau, *Commerce and Finance*, (w:) *The Cambridge Ancient History*, t. XI, *The High Empire, A.D. 70–192*, Cambridge 2000, s. 173 i n.
- 4 L. Schmitz, *Mensarii, Mensularii, or Nummularii*, (w:) *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, *op. cit.*, s. 750; P. Niczyporuk, *Mensarii, bankers acting for public and private benefit*, „Studies in Logic, Grammar and Rhetoric” 2011, nr 24(37), s. 105–115.
- 5 P. Niczyporuk, *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*, Białystok 2013, s. 28 i n., wraz z cytowaną tam literaturą.

Bankierzy oferowali swoim klientom szereg operacji⁶ w specjalnych pomieszczeniach zwanych początkowo *tabernae argentariae*, usytuowanych na *Forum* lub w innych miejscach publicznych,⁷ gdzie od końca III w. p.n.e. prowadzili swoje interesy. *Tabernae argentariae* stały na gruncie publicznym i w myśl zasady *superficies solo cedit* były przedmiotem własności *populus Romanus*.⁸ Bankierzy mogli jedynie korzystać z *tabernae* na podstawie umowy lub na podstawie prawa *superficies*. Część z nich znajdowało się na gruncie prywatnym lub było przedmiotem prywatnej *locatio*. Wraz z rozwojem zakresu działalności bankierskiej oraz nałożonymi na *argentarii* obowiązkami prawnymi pojawił się zwrot *mensae argentariae*, który miał odzwierciedlać profil ich działalności. Odnosił się więc do tych bankierów, którzy w sposób profesjonalny i permanentny, a nie jedynie dorywczy podejmowali swoje operacje. Charakterystycznym wyznacznikiem działalności bankierskiej i zarazem elementem pozwalającym odróżnić ten rodzaj działalności od innych o podobnym charakterze był nałożony na bankiera obowiązek prowadzenia indywidualnych kont klientów. W sposób określony przez regulacje prawne ewidencjonowano tam czynności dokonywane zazwyczaj na rzecz klientów.⁹

2. Editio rationum

Bankierzy w starożytnym Rzymie posługiwali się różną dokumentacją, która stanowiła dowód na okoliczność zawarcia operacji bankierskiej. Wśród dokumentów sporządzanych przez bankierów największe znaczenie miały *codex accepti et expensi* oraz *rationes (codex rationum)*.¹⁰ Wiązało się to przede wszystkim z ich wykorzystaniem w ewentualnym sporze z klientem, o czym czytamy w komentarzu Ulpina do edyktu pretorskiego, który kompilatorzy justyniańscy umieścili w tytule *De endendo*, czyli o przyznaniu skargi.¹¹

- 6 P. Niczyporuk, A. Talecka, *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe*, (w:) *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Łotwa – Łotwa – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 17-26; P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, *op. cit.*, s. 75 i n.
- 7 K. Schneider, *Taberna*, (w:) RE, *op. cit.*, t. 4, z. 2A, Stuttgart 1932, szp. 1868; P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, *op. cit.*, s. 147 i n.
- 8 J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000, s. 176.
- 9 P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, *op. cit.*, s. 176 i n.
- 10 Niektórzy w tym katalogu dostrzegają jeszcze *adversaria* – zob. G. Humbert, *Codex accepti et depensi*, (w:) *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, t. 2, z. 1, red. Ch. Daremberg, E. Saglio, Paris 1877–1919, (1887, przedruk Graz 1969), szp. 1267; P. Joanique, *Le Codex accepti et expensi chez Ciceron: étude d'histoire de la comptabilité*, „Revue Historique de Droit Français et Étranger” 1968, t. 46 seria 4, s. 30; R.M. Thilo, *Der Codex accepti et expensi im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, s. 164 i n.
- 11 Takie tłumaczenie tytułu *De endendo* podają W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *Verba iuris. Reguły i kazy prawa rzymskiego*, Toruń 2007, s. 159. Natomiast w *Digesta Iustiniani = Digesta Justyniańskie: tekst i przekład. I. Księgi 1-4*, pod red. T. Palmirskiego, Kraków 2013, s. 295 tytuł ten przetłumaczono jako „O przedstawieniu «skarg i dokumentów»”.

D. 2, 13, 4 pr.–4 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): Praetor ait: *Argentariae mensae exercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule. Huius edicti ratio aequissima est: nam cum singulorum rationes argentarii conficiant, aequum fuit id quod mei causa confecit meum quodammodo instrumentum mihi edi. Sed et si lius familias continetur his verbis, ut vel ipse cogatur edere: an et pater, quaeritur. Labeo scribit patrem non cogendum, nisi sciente eo argentaria exercetur: sed recte Sabinus respondit tunc id admittendum, cum patri quaestum refert. Sed si servus argentariam faciat (potest enim), si quidem voluntate domini fecerit, compellendum dominum edere ac perinde in eum dandum est iudicium, ac si ipse fecisset. sed si inscio domino fecit, satis esse dominum iurare eas se rationes non habere: si servus peculiam faciat argentariam, dominus de peculio vel de in rem verso tenetur: sed si dominus habet rationes nec edit, in solidum tenetur. Sed ibi quis compellitur edere, ubi argentariam exercuit, et hoc est constitutum. quod si instrumentum argentariae in alia provincia habeat, in alia administraverit, ibi puto cogendum edere, ubi argentariam exercuit: hoc enim primum deliquit, quod alio instrumentum transtulit. quod si in alio loco argentariam exercet, alibi autem ad editionem compelletur, minime hoc facere cogitur: nisi descriptum velis ubi de ea re agitur eum tibi dare, tuis videlicet sump-tibus.*

Jurysta przytoczył autentyczny edykt pretorski regulujący *editio rationum*, mocą którego pretor nałożył obowiązki na osoby prowadzące działalność bankierską. Jednym z niezbędnych instrumentów *mensae exercitores* były *rationes*, indywidualne konta klientów. Zawierały one wykaz operacji dokonywanych na rachunek poszczególnych kontrahentów bankiera¹² i to one musiały być okazane przed sądem.

Przytoczony fragment dotyczył zakresu obowiązku przedstawienia rachunków dotyczących działalności bankierskiej, zawierał także wymogi odnoszące się do *ratio*. Rachunki powinny być opatrzone datą dzienną i konsularną. Był to celowy zabieg, gdyż pozycje przychodów i rozchodów mogły być potwierdzone tylko wtedy, gdy został podany dzień ich sporządzenia oraz konsul, który w tym czasie sprawował swój urząd. Jak słusznie zauważył J. Krzynówek, przy pomocy *ratio* można było odtworzyć strukturę prawną *mensae argentariae*.¹³ Była więc ona charakterystyczna dla operacji bankierskich, gdyż tam bankier ewidencjonował określone czynności, dokonywane na rzecz swoich klientów.¹⁴ *Ratio* winna zawierać zapisy, które odnosi-

12 R.M. Thilo, *op. cit.*, s. 268 i n.; G. Maselli, *Argentaria. Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografi a terminologia*, Bari 1986, s. 102 i n.

13 J. Krzynówek, *op. cit.*, s. 186.

14 R.M. Thilo, *op. cit.*, s. 221 i n.

ły się do czynności dwustronnie zobowiązującej,¹⁵ natomiast wzajemne roszczenia powinny być ewidentnie przeciwstawione sobie.¹⁶

Niektórzy roniści dostrzegali wiele zależności pomiędzy *rationes* i *codex*, a co za tym idzie, próbowali do rzymskich dokumentów zastosować relacje nowożytnej księgowości.¹⁷

R.M. Thilo twierdził, że *rationes* nie stanowiły samodzielnych dokumentów, a były jedynie częścią *codex accepti et expensi*.¹⁸ Z drugiej zaś strony uważał, że *argentarii* księgowali swoje operacje nie tylko w *tabulae*, lecz także posiadali odpowiednie dokumenty w zależności od rodzaju transakcji. W szczególności sporządzali *rationes breviarum*¹⁹ czy *rationum*²⁰ dla depozytów klientów.²¹ Zatem bankierom, którzy chcieli wystąpić przeciwko swoim klientom, nakazywano najpierw skalkulowanie ewentualnego rozliczenia długów i kredytów. W ich interesie było posiadanie instrumentów rachunkowych – indywidualnych rejestrów, właśnie aby taki rachunek zgadzał się bez trudu.²² Samo zaś udostępnienie wglądu do rachunków posiadało już charakter dowodowy, zaś wpisy w nim dokonywane miały znaczenie konstytutywne.²³

Odmienne poglądy prezentował G. Maselli, który uważał *rationes* za odrębne dokumenty, gdzie uwidaczniano operacje indywidualnych podmiotów, które były prowadzone jedynie dla ważniejszych klientów danego bankiera.²⁴ Jego zdaniem mało prawdopodobne było, aby *argentarii* sporządzali szczegółowe rachunki dla poszczególnych deponentów. Musieliby również ewidencjonować wierzytelności, przede wszystkim dłużników. Również niewiarygodna byłaby ciągła analiza wszystkich zapisów *tabulae* w celu podsumowania sytuacji rachunkowej klienta. Trudności interpretacyjne wynikają z fragmentaryczności źródeł oraz wieloznaczności terminu *ratio* rozumianego jako rachunek bieżący,²⁵ czy wręcz wyciąg z konta.²⁶

15 J. Krzynówek, *op. cit.*, s. 184 i n.; A. Petrucci, *Mensam exercere, op. cit.*, s. 19.

16 Por. J. Krzynówek, *op. cit.*, s. 184 i n.

17 R. Beigel, *op. cit.*, s. 207; C.T. Barlow, *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic*, Capel Hill 1986, s. 154.

18 R.M. Thilo, *op. cit.*, s. 21 i n.

19 D. 33, 8, 26.

20 Plaut., *Curculio* 371; D. 16, 3, 28.

21 Zob. C.T. Barlow, *op. cit.*, s. 154.

22 Por. P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, *op. cit.*, s. 178 i n.

23 W. Osuchowski, *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales à Rome et sa condition juridique dans la compensation à la lumière du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1968, t. 1, s. 67 i n.; *idem*, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków 1970, s. 3.

24 G. Maselli, *op. cit.*, s. 104 i n.

25 Cic., *in Verr.* 2, 2, 187: *quaerere ... haberet*; D. 2, 14, 47, 1.

26 D. 2, 13, 9, 2.

Ponadto G. Maselli²⁷ uważał, że jedynie *tabulae accepti et expensi* posiadały bezpośredni walor dowodowy. Natomiast *rationes* posiadały go tylko w odniesieniu do *tabulae* i były sporządzone w ścisłym związku z danymi zawartymi w *tabulae*. Dlatego *rationes* bankierów nie mogły być jedynie rachunkami sporządzanymi okazjonalnie, ale swego rodzaju wyciągami z różnych operacji podlegających zachowaniu i aktualizacji. Zawierały one wykaz transakcji konkretnych klientów i prawdopodobnie mogły być też wydawane jako potwierdzenia dokonania pojedynczej operacji dla celów dowodowych w postępowaniu sądowym.²⁸ Walor dokumentów w postępowaniu sądowym, zdaniem G. Maselli, miały prawdopodobnie jedynie wzmiankowane wyżej *tabulae*, podczas gdy *rationes*, aby mogły być uznane przed sądem za dowód dokonania określonej transakcji, musiały być opatrzone datą i mieć swoje potwierdzenie w takich *tabulae*.²⁹

3. Zasady okazania *rationes*

Obowiązek okazania *rationes* jako dowodu w postępowaniu sądowym dotyczył nie tylko spraw, w których bankier był stroną toczącego się postępowania, ale także sporów między klientem a osobą trzecią. Owe obowiązki wynikające z pretorskiego *editio rationum* były związane z powinnością prowadzenia indywidualnych kont klientów.³⁰

Gdyby więc w procesie powstała rozbieżność w poglądach pomiędzy bankierem a jego klientem odnośnie do ich wzajemnych roszczeń, polecano bankierowi okazanie jego konta.³¹ Jednakże obowiązki wynikające z *editio rationum* pretora dotyczyły także osoby, które zaprzestały działalności bankierskiej (D. 2, 13, 4, 4). Również od syna pozostającego pod władzą ojca rodziny można było domagać się okazania *rationes*.³² Także *pater familias* musiał wypełnić obowiązki przewidziane w edyktie pretorskim, w sytuacji gdy jego syn prowadził działalność bankową za jego wiedzą (pogląd Labeona) lub gdy przekazywał zysk ojcu rodziny (zdanie Sabina).³³ Regulacje edyktu odnosiły się również do pana niewolnika, gdy niewolnik zajmował się operacjami bankierskimi za jego zgodą. Właściciel będzie zmuszony do przedstawienia rachunków i stosownie do tego może być skierowana przeciwko niemu skarga, tak jak gdyby to on sam prowadził działalność bankową (D. 2, 13, 4, 3). Natomiast jeśli niewolnik działał bez jego wiedzy, wystarczyło złożenie przez

27 G. Maselli, *op. cit.*, s. 105 i n.

28 Por. P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, *op. cit.*, s. 179 i n.

29 Zob. G. Maselli, *op. cit.*, s. 101 i n. oraz s. 107 i n.

30 A. Bürge, *Zum Edikt 'De edendo'. Ein Beitrag zur Struktur des römischen Zivilprozesses*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung” 1995, t. 112, s. 25 i n.

31 Por. W. Osuchowski, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, *op. cit.*, s. 3.

32 Zob. A. Petrucci, *Mensam exercere*, *op. cit.*, s. 166.

33 D. 2, 13, 4, 2.

pana niewolnika przysięgi, że nie jest on w posiadaniu rachunków bankierskich. W sytuacji, gdy miał on *rationes*, lecz ich nie przedstawiał, ponosił odpowiedzialność na mocy edyktu pretorskiego. Jeśli niewolnik prowadził działalność bankową w oparciu o majątek oddany mu w zarząd (*peculium*), jego właściciel odpowiadał na podstawie *actio de peculio* albo *actio de in rem verso*.³⁴ Z punktu widzenia dalszych rozważań ważnym okazuje się inny fragment komentarza Ulpina do edyktu pretorskiego.

D. 2, 13, 4, 5 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Sed ibi quis compellitur edere, ubi argentariam exercuit, et hoc est constitutum. quod si instrumentum argentariae in alia provincia habeat, in alia administraverit, ibi puto cogendum edere, ubi argentariam exercuit: hoc enim primum deliquit, quod alio instrumentum transtulit. quod si in alio loco argentariam exercet, alibi autem ad editionem compelletur, minime hoc facere cogitur: nisi descriptum velis ubi de ea re agitur eum tibi dare, tuis videlicet sumptibus:*

którego wywód kontynuuje Paulus.

D. 2, 13, 5 (*Paulus libro tertio ad edictum*): *spatiumque ad perferendas eas tribuendum est.*

Bankier był zmuszony przedstawić rachunki w miejscu prowadzenia działalności bankierskiej.³⁵ W sytuacji, gdy miałby on *rationes* w jednej prowincji, a swą działalność prowadziłby w drugiej, Ulpian uważał, że można go było zmusić do ich okazania jedynie tam, gdzie faktycznie dokonywał operacji. Natomiast bankiera obciążały wszelkie negatywne konsekwencje przeniesienia dokumentów z miejsca prowadzenia działalności bankierskiej.³⁶ Szczególnie dotyczyło to sytuacji, gdy przechowywał je w innej prowincji.³⁷ Z drugiej strony nie można było zmusić osoby prowadzącej działalność bankową do okazania dokumentów w innym miejscu niż to, w którym prowadził on swoje operacje.³⁸ Natomiast w tej sytuacji możliwe było jedynie żądanie klienta dotyczące wydania kopii rachunków klienta. Mogło to nastąpić w miejscu wytoczenia powództwa i na koszt osoby, która skierowała to żądanie. Również, jak twierdził Paulus w trzeciej księdze komentarza do edyktu, należało określić bankierowi odpowiedni czas na dostarczenie kopii tych dokumentów. Sposób przedstawienia rachunków znamy z przekazu Ulpiana.

34 Por. T.J. Chiusi, *Die actio de in rem verso im römischen Recht*, München 2001, s. 31 i n.

35 Na możliwość przechowania *rationes* w miejscu innym niż to, w którym była wykonywana działalność bankierska, zob. L. de Sarlo, *Il documento oggetto di rapporti giuridici privati. Studio di diritto romano*, Firenze 1935, s. 271 i n.

36 Por. A. Petrucci, *Mensam exercere, op. cit.*, s. 261.

37 A. Petrucci, *Profi li giuridici, op. cit.*, s. 134, przyp. 51.

38 Zob. T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, t. I: *Rome and Italy of the Republic*, Baltimore 1933, s. 273; A. Petrucci, *Mensam exercere, op. cit.*, s. 261; J. Andreau, *La vie fi nancière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987, s. 490.

D. 2, 13, 6, 7 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Edi autem est vel dictare vel tradere libellum vel codicem proferre.*

Jurysta w czwartej księdze komentarza do edyktu wskazywał trzy możliwości przedstawienia dokumentów na żądanie klienta. Bankier mógł przedłożyć księgę bankową, podyktować jej treść lub wydać pisma. Musiał to więc uczynić w taki sposób, by można było poznać stan indywidualnego konta jego klienta.³⁹ Jednakże bankier nie mógł żądać okazania rachunków, o czym czytamy również w czwartej księdze komentarza Ulpiana do edyktu pretorskiego.

D. 2, 13, 6, 9 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Prohibet argentario edi illa ratione, quod etiam ipse instructus esse potest instrumento suae professionis: et absurdum est, cum ipse in ea sit causa, ut edere debeat, ipsum petere ut edatur ei. an nec heredi argentarii edi ratio debeat, videndum: et si quidem instrumentum argentariae ad eum pervenit, non debet ei edi, si minus, edenda est ex causa. nam et ipsi argentario ex causa ratio edenda est: si naufragio vel ruina vel incendio vel alio simili casu rationes perdidisse probet aut in longinquo habere, veluti trans mare.*

Jurysta wyjaśniał powody, które uzasadniały pretorski nakaz przedstawiania rachunków bankierskich. Zdaniem Ulpiana miał on możliwość uzyskania stosownych informacji z tych dokumentów, które z tytułu prowadzonej przez niego działalności, znajdowały się w jego posiadaniu.⁴⁰ Zatem musiał znać ich treść. Ponadto byłoby niedorzeczne, gdyby bankier żądał przedstawienia mu rachunków, skoro on sam może zostać zobowiązany do ich okazania.⁴¹

Zatem pretor nakładał jedynie na bankierów obowiązek wydania *ratio* (D. 2, 13, 4 pr.), w razie gdyby klient powoływał się na nie w toczącym się procesie sądowym w celu skonfrontowania własnych roszczeń z roszczeniem bankiera albo osoby trzeciej, o czym czytamy we fragmencie komentarza Gaiusa do edyktu prowincjonalnego.

D. 2, 13, 10 pr. – 3 (*Gaius libro primo ad edictum provinciale*): *Argentarius rationes edere iubetur: nec interest cum ipso argentario controversia sit an cum alio. 1. Ideo autem argentarios tantum neque alios ullos absimiles eis edere rationes cogit, quia officium eorum atque ministerium publicam habet causam et haec principalis eorum opera est, ut actus sui rationes diligenter conficiant. 2. Edi autem ratio ita intellegitur, si a capite edatur, nam ratio nisi a capite inspiciatur, intellegi non potest: scilicet ut non totum cuique codicem rationum totasque membranas inspiciendi describendique potestas fiat, sed ut ea sola pars rationum, quae ad instruendum aliquem pertineat, inspiciatur et describatur. 3. Cum autem in id actio competit, quanti agentis in-*

39 A. Petrucci, *Mensam exercere*, op. cit., s. 169.

40 Por. A. Petrucci, *Profi li giuridici*, op. cit., s. 152 i n.

41 A. Petrucci, *Mensam exercere*, op. cit., s. 167.

tersit editas sibi rationes esse: eveniet, ut, sive quis condemnatus sit sive quod petierit non optinuerit eo, quod non habuerit rationes ex quibus causam suam tueri possit, id ipsum, quod ita perdiderit, hac actione consequatur. sed an hoc procedat videamus: nam si apud hunc iudicem, qui inter eum et argentarium iudicat, potest probare se illo iudicio, quo victus est, vincere potuisse, poterat et tunc probare: et si non probavit aut probantem iudex non curavit, de se ipso aut de iudice queri debet. sed non ita est. fieri enim potest, ut nunc, rationes vel ipso edente vel alio modo nactus, aut aliis instrumentis vel testibus, quibus illo tempore aliqua ex causa uti non potuit, possit probare potuisse se vincere. sic enim et de cautione subrepta aut corrupta competit condictio et damni iniuriae actio: quia quod ante non potuimus intercepta cautione probare et ob id amisimus, hoc nunc aliis instrumentis aut testibus, quibus tum uti non potuimus, probare possumus.

Zgodnie ze słowami jurysty pretor nakazuje przedstawienie rachunków jedynie bankierowi, niezależnie od tego, czy spór toczy się z samym bankierem, czy też z inną osobą. Tylko *argentarius* winien okazać indywidualne konto swego klienta. Nikt poza bankierem nie będzie przymuszany przez pretora do wypełnienia tego obowiązku, nawet osoby, które faktycznie wykonywały operacje bankierskie. Miało to swoje uzasadnienie w funkcji i w wynikających z niej obowiązkach, które *argentarius* wykonywał w interesie publicznym. Z tego też powodu podstawowym zadaniem bankiera było sporządzanie skrupulatnych rachunków ze swojej działalności.⁴² Ponadto zostało przyjęte w edyktie, a potwierdzone w komentarzu jurysty (D. 2, 13, 10, 1), że rachunek był przedstawiany wtedy, gdy został okazany w całości. Osobiste konto klienta nie mogło być bowiem odpowiednio zinterpretowane, jeżeli nie może zostać sprawdzone od samego początku. Oczywiście to nie oznaczało, że każdy miał prawo do przeanalizowania oraz przepisania całej księgi rachunkowej i wszystkich składających się na nią stron, ale tylko do sprawdzenia oraz przepisania tej części rachunków, które zawierały istotne dla niego informacje. Ponadto we fragmencie komentarza Gaiusa do edyktu prowincjonalnego jurysta przytoczył regulacje odnośnie do konsekwencji nieprzedstawienia indywidualnego konta klienta (D. 2, 13, 10, 3). Edykt pretorski przewidywał skargę, którą mogła wytoczyć osoba pokrzywdzona postępowaniem bankiera.⁴³ Zatem klient musiał wykazać interes prawny, a przede wszystkim związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy szkodą a zaniechaniem bankiera.⁴⁴ Taka sytuacja mogła mieć miejsce wówczas, gdy rachunki nie zostały mu przedstawione i został on już zasądzony w innym sporze lub też nie otrzymał tego, czego się domagał. W tej sytuacji ważne było, by klient nie

42 G. Maselli, *op. cit.*, s. 104 i n.

43 O. Lenel przedstawił formułę procesową w oparciu o edykt *de edendis rationibus*: *Si paret Nm Nm adversus dictum illius praetoris Ao Ao rationem dolo malo edidisse, quanti Ai Ai interfuit eam kationem edi sibi, tantam pecuniam iudex Nm Nm Ao Ao condemnato si non paret absolvito* – O. Lenel, *Das Edictum Perpetuum*, Leipzig 1927 (wyd. Aalen 1956), s. 64.

44 A. Petrucci, *Mensam exercere, op. cit.*, s. 155 i n.

posiadał rachunków, na podstawie których mógłby skutecznie występować w swojej sprawie. Również istotnym był dowód, na podstawie którego można było udowodnić, że wiedza odnośnie do indywidualnego konta zapewniała jego posiadaczowi wygranie sporu. Obowiązek bankiera dotyczący wydania ksiąg sankcjonowała *actio in factum annalis*.⁴⁵ Skarga ta mogła być wniesiona w ciągu roku. Spadkobierca bankiera nie mógł być pozwany *actio in factum annalis*, chyba że klient poniósł uszczerbek skutkiem jego działań. Skargę mógł zaś wnieść sukcesor posiadacza konta. Natomiast zainteresowany klient musiał złożyć przysięgę *non calumniae causa postulare edi sibi* na to, że nie będzie mógł bronić się inaczej niż za pomocą *editio* bankiera.⁴⁶

Niewątpliwie tylko osoby prowadzące w sposób profesjonalny działalność bankową miały nałożony obowiązek ewidencjonowania swych operacji. Tylko mężczyźni byli *argentarii mensae exercitores*, natomiast kobiety były odsunięte od profesji bankierskich.⁴⁷

4. Inne dokumenty bankierskie

Obok *tabulae i rationes* w źródłach znajdujemy wzmianki także o innych dokumentach bankierskich, których funkcja nie jest do końca jasna. Takimi dokumentami były chociażby *adversaria*,⁴⁸ które zawierały nieformalną i skróconą ewidencję dokonywanych operacji. Owe transakcje miały jedynie charakter okazjonalny, a ich rejestry nie miały żadnego waloru dowodowego.⁴⁹ Innym dokumentem mającym związek z działalnością bankierską była *ephemeris*.⁵⁰ Prawdopodobnie rejestr ten stanowił swoisty rodzaj agendy lub terminarza dla przychodów i rozchodów różnego rodzaju.⁵¹ Mogły być w nich ewidencjonowane również miesięczne domowe wydatki.⁵² Również *calendarium* służyło przede wszystkim jako rodzaj terminarza dokonywanych transakcji.⁵³ Być może było ono łacińskim odpowiednikiem terminu *ephemeris*.⁵⁴ Być może księga używana nie tylko przez wierzycieli, ale również przez właścicieli majątku,⁵⁵ z czasem również wykorzystywana przez administrację pu-

45 D. 2, 13, 13. Por. A. Fernández Barreiro, *La previa información del adversario en el proceso privado romano*, Pamplona 1969, s. 229 i n.

46 Por. W. Osuchowski, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, op. cit., s. 3.

47 D. 2, 13, 12.

48 Cic., *Pro Roscio comoedo* 6–9; P. Joanique, op. cit., s. 30 i n. Por. J.N. Madvig, *Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates*, t. II, Leipzig 1882, s. 186.

49 G. Maselli, op. cit., s.107 i n.

50 Ovid., *Am.* 1, 12, 25. Por. E.A. Meyer, *Legitimacy and Law in the Roman World. 'Tabulae' in Roman Belief and Practice*, Cambridge 2004, s. 33 i n.

51 Sen., *Ep.* 123, 10. Por. G. Maselli, op. cit., s.107 i n.

52 Proper., 3, 23, 19.

53 Sen., *Ben.* 1, 2, 3.

54 G. Maselli, op. cit., s. 108 i n.

55 Sen., *Ep.* 14, 18.

bliczną, doprowadziła do konieczności powołania wyspecjalizowanych pracowników: *curatores calendarii*.⁵⁶

5. Wnioski końcowe

W literaturze podkreśla się, iż Rzymianie nie wypracowali jednolitego systemu księgowania dokonywanych transakcji, a stosowana przez nich terminologia nie była usystematyzowana i konsekwentna. Zatem zwrot *expensum ferre* lub *expensum referre* mógł oznaczać zarówno przyjęcie dokonanej wpłaty,⁵⁷ jak i udzielenie pożyczki.⁵⁸ Ponadto jeżeli zapis pożyczki następował na podstawie pisemnego polecenia (*iussum*) osoby zainteresowanej, *expensum ferre* rodziło skutek w postaci zawarcia kontraktu literalnego.⁵⁹

Bankierzy, prowadząc różnorodne transakcje ze swoimi klientami, posługiwali się wieloma dokumentami, które były wykorzystywane jako swego rodzaju dowody na okoliczność zawarcia operacji bankierskiej. Wśród tych dokumentów sporządzanych przez bankierów największe znaczenie miały *codex accepti et expensi* oraz *rationes (codex rationum)*. Wiązało się to przede wszystkim z ich wykorzystaniem w ewentualnym sporze z klientem. Charakterystycznym wyznacznikiem działalności bankierskiej i zarazem elementem pozwalającym odróżnić ten rodzaj działalności od innych o podobnym charakterze był nałożony na bankiera w edyktie pretorskim obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej. W niej to, w sposób określony przez przepisy prawa, ewidencjonowane były określone rodzaje czynności dokonywane zazwyczaj przez bankierów na rzecz klientów.

56 C. Th. 12, 11, 1. Por. G. Maselli, *op. cit.*, s. 109.

57 Cic., *in Verr.* 2, 1, 39, 100.

58 Cic., *in Verr.* 2, 2, 70, 170.

59 Por. G. Maselli, *op. cit.*, s. 99 i n.